

A *Vanitatum vanitas* és Arany lírája

Korompay H. János egy néhány éve megjelent tanulmányában igen gazdagon adatolva tekintette át Kölcsey Ferenc Aranyra gyakorolt hatását – nem kizárólag azt vizsgálva, hogy miképpen mutatkozik meg a Kölcsey-élmény szövegszerűen is Arany lírájában, hanem ennél sokkal komplexebb módon kívánta értelmezni a két életmű kapcsolatát (kitérve például Kölcsey politikai szerepvállalásának a lehetséges következményeire is).¹ Ez a dolgozat jó alkalmat ad arra, hogy a jelenségre – egy szűkebb fókuszra választva – poétikai szempontból is megpróbáljunk rákérdezni, úgy, hogy csak egyetlen Kölcsey-költeményt állítunk a középpontba: vajon miféle jelentősége és értelme lehet annak, hogy Arany az életművében többször is szövegszerűen utalt az egyik legfontosabb Kölcsey-versre, a *Vanitatum vanitas*-ra? Hiszen Arany azzal, hogy textuálisan többször is beépítette pályája különböző fázisaiban verseibe a *Vanitatum vanitas* jellegzetes szófordulatait és szintagmáit, határozottan bekapcsolódott a mű változó (és változatos) olvasataiba. Ennek érzékeltetése érdekében célszerű kiválasztani néhány olyan Arany-verset, amelyben markánsan megjelenik a Kölcsey művére tett utalás, és ezeken keresztül érdemes az intertextuális kapcsolatok variációt, illetve ennek a poétikai következményeit megragadni.

Kölcsey versének bonyolult és többágú értelmezéstörténetében alighanem Csetri Lajos elemzése hozott jelentős fordulatot: talán ő volt az első, aki tudatosan szakítani igyekezett a költemény világképét mentegetni törekvő elemzési stratégiával, és ezáltal kilépett abból a dichotómiából is, amely a világképi optimizmus és pesszimizmus erőterében próbálta meg elhelyezni a művet (vagy kárhóztatva, vagy éppen ünnepeelve a szkepszis állítását).² Csetrinek a vers alapszerkezetéről adott leírása jól mutatja, hogy szerinte a versben egymással szembeállítva két lehetséges nézőpont ütközik:

¹ KOROMPAY H. JÁNOS, *Kölcsey-reminiscenciák Arany János életművében*, Irodalomismeret, 32(2021), 4. sz., 4–19.

² CSETRI Lajos, *Kölcsey Ferenc Vanitatum vanitas című versének értelmezéséhez* = Uő, *Amathus: Válogatott tanulmányok*, II, összeállította SZAJBÉLY Mihály, ZENTAI Mária, Bp., L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007 (Ligatura), 127–134. Dávidházi Péter ugyan egy 1990-ben keletkezett tanulmányában úgy vélte, a *Vanitatum vanitas*-ról írott újabb tanulmányokból – ezeket ő már Szauder József 1968-as dolgozatától számítja – „már teljesen eltűnik a vád, s el az apológia kényszere, ugyanis szerzőiket már egyáltalán nem foglalkoztatja a világnézeti vétség kérdése, melynek határát egyébként is máshol húznák meg, mint ama régiek”. Lásd: DÁVIDHÁZI Péter, *A kitagadástól az irodalmi kánonig: A Vanitatum vanitas és a magyar kritika* = Uő, *Per passivam resistantiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 144–173. Az idézet: 170. [Kiemelés az eredetiben.] Ez akár igaz is lehet, én azonban inkább Csetri értékelésével értek egyet, hogy ennek ellenére ezek az újabb tanulmányok is erősen benne vannak még a szakirodalmi hagyományban – bár Csetri itt csak Szauderről beszél konkrétan:

A minden hiábavalóságáról kimondott maxima, a lényeg előrebocsátása után nézzük az utólagos igazolására felhozott érvek minőségét. A versszak a beszélő egyetemes világszemléletének bizonyítéka; számára a föld nem a világegyetem középpontja, mint az antik és a zsidó-keresztény kozmogónia számára, hanem maga is térbelileg jelentéktelen, időbelileg rövid életű [a] térben és időben végtelen világegyetemben, mint ahogy azt az újkor természettudományos alapú világszemlélete látta egészen Einsteinig, illetve a nagy bumm és a táguló világegyetem térben véges, időben végtelen világegyeteméig, melynek talán első megsejtése volt Nietzsche örökvisszatérés-látomása.³

Innen nézvést pedig szinte értelmetlennek látszik az a korábbi vita, amely a vers állítólagos pesszimizmusáról (illetve a költőnek a pesszimizmushoz való jogáról) folyt – noha éppen ezért a vers értelmezéstörténete számos nyilvánossá tett (vagy éppen homályban hagyott) világnézeti előfeltevést segíthet megragadni.⁴ Mindazonáltal a dolgok végső értelméről mondott állítások végső eredőjét máshol látom, mint Csetri: megítélésem szerint ehhez nem sok köze van a természettudományos világképnek, mert egy egészen más, akár hagyományosnak mondható nézet felől is megfogalmazhatók a vers érvei. Ez pedig az örökkévalóság és az isteni tervként felfogott üdvtörténet – a halandó ember számára nem is hozzáférhető, legföljebb megsejthető – nézőpontja, amely alapján mindenféle emberi törekvés „hiábavalóság”. Ezt az Ószövetség bizonyos könyvei prófétái közlésként adják az olvasó tudtára, és ezt a fajta – nem emberi, hanem isteni eredetű – bölcsességet tartalmazza a Prédikátor Könyve is, Salamonnak tulajdonítva. Ez az isteni nézőpont képződik meg a versben, és erre az első strófa határozottan fel is hívja a figyelmet, amikor a Bibliával azonosítható „írás”-ra utal, és a Prédikátor Könyvének pozícióját idézi föl: a vers felütése azt állítja, hogy az „Írás”-ban helyezkedik el bölcs Salamon tanítása, azaz a Bibliának és egy bibliai könyvnek (afféle „pars pro toto” típusú), bennfoglaló viszonyára utal a vers beszélője, viszont a vers olvasóját az „egész” olvasására szólítja föl. Mellesleg éppen ez a pont az, ahonnan nézvést új értelmet lehet adni annak a régi dilemmának, hogy ugyanis van-e köze egymáshoz a két, igen közeli keletkezésű Kölcsey-versnek, a *Vanitatum vanitas*nak és a *Hymnus*nak, vagy csupán egymás ellenpontjaként lehet felfogni őket: a lírai ének az abszolútumhoz való viszonya közös pont ebben a két költeményben, és az eltérés a személyiség ehhez való eltérő kapcsolódásában rejlik.⁵ Az isteni lényeghez a racionális belátással való közeledés ugyanis alapvetően eltér attól, hogy Istent egy közösség érdekében végzett,

„ez a nagyszerű versértelmezés is a hagyományos mentegetés sorozatába tartozik, csak a bonyolultabb változatába, mely a költemény hangnemén és stilisztikáján keresztül akarja érvényesíteni az eszmények emberét, a fájóan aktuális ideálokkal való vívódás költőjét” (CSETRI, *i. m.*, 131).

³ CSETRI, *i. m.*, 131.

⁴ Erről lásd: DÁVIDHÁZI, *i. m.*

⁵ A két vers párhuzamos elemzésére példa: HORVÁTH Károly, *A Hymnus és a Vanitatum vanitas: Kölcsey pályafordulata*, Literatura, 12(1985), 1–2. sz., 37–64. Lásd még a következő népszerűsítő monográfia hasonló, szembeállító logikát követő fejezetét: SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc (1790–1838)*, Pozsony, Kalligram, 2011 (Magyarok emlékezete), 96–98.

paraklétoszi pozícióból⁶ elhangzó ima helyzetéből szólítja meg a lírai én. Igaz, marad egy közös előfeltevés, amely csak kimondatlan kérdésként ugyan, de jelen van mindkét vers alaphelyzetében: ez pedig az isteni Gondviselés létének az állítása (vagy legalább: áhítása), hiszen ennek működéséről biztos tudomása nincs és nem is lehet a lírai ének. A *Vanitatum vanitas* éppen ezért legföljebb az emberi ismeretszerzés korlátairól mondhat kemény kritikát, de semmiképpen nem tekinthető valamiféle világnézeti szkepszis állításának – sőt éppen ellenkezőleg, hiszen ha létezik az a másik, a „hiábavalóságot” joggal állító távlat, akkor az a Gondviselés működését is magában foglalhatja (csak éppen erről nem lehet biztos meggyőződést szerezni, és ennyiben valóban jelen van a kétely erőteljes mozzanata). S a vers ironikus potenciáljához talán az is hozzászámítandó, hogy miután a vers ennyire határozottan egy bibliai könyvre és a bibliai bölcsességre ráutalva kezdődik, a gondolatmenet nem ezt erősíti föl, hanem a sztoicizmus morális modelljének az állításába vezet el.

Van-e bármi nyoma annak, hogy Arany érzékelte (és éppen ilyen módon érzékelte) Kölcsey versének sugallatát? Korompay szerint az egyik első nyom a *Vanitatum vanitas* intertextuális beépítésére még az 1850-es évekből származik,⁷ és a Kölcsey-szöveg bensőséges elsajátítására a *Gondolatok a béke-congresszus felől* című vers a leglátványosabb példa, amely Arany első gyűjteményes kötetének, az 1856-os *Kisebb költeményeknek* a része volt.⁸ Korábban már Keresztury Dezső is említette a *Vanitatum vanitast* ennek az Arany-versnek a kapcsán: „A *Vanitatum vanitas* ihletésének nyomait [...] a *Gondolatok a békekongresszusra* [sic! – Sz. M.] eszme- és formavilágában is megtaláljuk.”⁹ Arany versének a ritmikája nem teljesen azonos a Kölcseyével, noha itt is, ott is hetes-nyolcas, felező ütemű sorok figyelhetők meg, és a *Gondolatok a béke-congresszus felől* című költeményben valóban felbukkan egy olyan intertextuális utalás is, amely a *Vanitatum vanitasra* tett célzásnak érthető:

Oh, a világ története
Szomorú egy tanulmány!
Mint buborék tűnik fel ott
Nép, nép után kimulván;
Jaj annak, mely már tündökölt!
Annak közelg halála,
Elsimul a víz tükre és
Új hab tolul reája.¹⁰

⁶ A fogalom Dávidházi Péter elemzésének a kulcsfogalma: DÁVIDHÁZI Péter, *A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya* = Uő, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 102–122.

⁷ KOROMPAY, i. m., 8–10.

⁸ A kötet újra kiadása: ARANY János *kisebb költeményei*, s. a. r. és a kíséret tanulmányt írta SZILÁGYI Márton, Bp., Helikon, 2017. A vers: 122–127.

⁹ KERESZTURY Dezső, „S mi vagyok én...”: *Arany János 1817–1856*, Bp., Szépirodalmi, 1967, 107. Erre a megállapításra Korompay is utalt: KOROMPAY, i. m., 11.

¹⁰ ARANY, i. m., 125.

Ehhez a metrikai rokonsághoz és a közös toposzhasználathoz (a buborék mint történet-filozófiai értelmező metafora) pedig hozzászámítandó az Arany-versnek a Kölcseyével rokon gondolati dilemmája: az emberi történelemnek és az isteni tervként felfogható történelem legfőbb értelmének az összevetése. Végso soron ez is a providencia lehetőségére kérdez rá, ám továbbgondolva a Kölcsey fölvetette kérdést. Aranynál az emberi társadalom örök törvényének tételezett háború áll szembe az isteni gondviselés rendjével, amely maga a béke – ám e kettőnek az ereje nemhogy semlegesítené egymást, hanem mintha más szinten működne.¹¹ Márpedig éppen ez a kettősség az egyik legfontosabb alkotóeleme Kölcsey versének is: ugyanaz a jelenség ott hol emberi nézőpontból (heroikus és nagyszerű dologként), hol meg az isteni nézőpont felől (hiábavalóságként) jelenik meg, és ezt a diszkrepanciát csak etikai módon, egy antik sztoikus szemlélet keretében látja feloldhatónak a vers (ha ezt egyáltalán feloldásnak tekinthetjük, hiszen a dilemmára így egy másik dimenzióban és egy másik kulturális hagyományelem kontextusában fogalmazódik meg a reflexió). Aranynak a Kölcsey-vershez való történelemelméleti viszonyát ráadásul egy elemi szorongás is befolyásolta: feloldhatatlannak tűnt számára a kérdés, hogy miképpen viszonyul a történelem és a nemzeti jelleg állandósága. Az a heroikus magatartáseszmény és identitásképlet, amely a *Toldi* sajátja volt, szinte azonnal megkérdőjeleződött: a *Toldi estéje* már azzal kénytelen számot vetni, hogy véglegesen lezárult a Toldi-típusú hősök kora, ráadásul úgy, hogy ezzel a váltással már magának Toldinak is szembesülnie kell, és ami utána jön, az oly annyira eltér a tőle reprezentált világtól, hogy annak már a magyarsággal való azonossága is kérdéses. A költeményben a haldokló Toldi és a mellette ülő király végső beszélgetése, szóváltása éppen ezt a dilemmát jeleníti meg.¹² A kettejük szemlélete közötti különbségnek pedig az egyik megragadható pontja éppen a háború és/vagy béke kérdésköre, amely a *Gondolatok a béke-congressus felől* című versben is explicitálódik. Arany számára nem bizonyul lehetséges opciónak a világtörténelmi haladás áramával való szembehelyezkedés és valamiféle anakronisztikussá váló hagyományörzés hirdetése sem, ugyanakkor csak melankóliával tud viszonyulni az így előálló változások lehetséges hatásához is. A *Buda halála* epikus formában is éppen ezzel a problémával nézett szembe, olyan módon, hogy a változás kétarcú (elkerülhetetlen és elriasztó) mivoltát már a magyarság előtörténeteként prezentált hun történelem viszonyai között is jelenvalónak mutatta (gondoljunk csak a békét akaró Buda és a háborút képviselő Etele viszonyára és arra, hogy a saját identitását a permanens háborúra felépítő hun közösség vajon azonos maradhatna-e még önmagával a béke körülményei között).

Ennek a feloldhatatlan és Aranyt – ahogyan ezt a huntrilógia elkészült részei tanúsítják – a továbbiakban is erősen foglalkoztató dilemmának a legerőteljesebb megfogalmazása a versben a következő néhány sor:

¹¹ A vers értelmezésére lásd: BALOGH Gergő, *Arany János és a béke*, Alföld, 68(2017), 6. sz., 68–83.

¹² Ennek kapcsán lásd még bővebben: SZILÁGYI Márton, „Az utolsó magyar”: *Arany János élete és költészete*, Bp., Osiris, 2023 (Osiris Irodalomtörténet, Monográfiák), 155–164.

Midőn a gazdag megkövül
 És a szegény elfásul...
 Egy szóval a polgárodás
 Fordul reánk csapásul:
 Akkor elétör egy vad nép
 Szilaj vére s erénye
 És elborit, mint a tenger
 Hullámi, vagy fővénye. – ¹³

A fogalom, amelyet Arany itt használ, a „polgárodás” egyértelműen a civilizáció értelmében szerepel ebben a strófában. Az 1867 utáni magyar lexikonokat fogalomtörténeti szempontból áttekintő Halmos Károly egymás szinonimájaként (vagy legalább ugyanazon asszociációs körbe tartozóként és ilyenformán egymást értelmezni képes szócikként) meg is találta a *polgárisodás* – *művelődés* – *civilizáció* szavakat, és ez Arany versének szóhasználatához is kulcsot kínálhat (az első kifejezésnek a kurtítása lehetett akár metrikai kényszer vagy esztétikai kérdés is a költő számára).¹⁴ A civilizatorikus fejlődés mint elkerülhetetlen, ugyanakkor a nemzeti identitást veszélyeztető erő, amely összekapcsolódik a ciklikus történet szemléletből ismerős szorongással (eszerint az egykor vezető szerepet betöltő nemzetek törvényszerűen lehanyatlanak és vagy megsemmisülnek, vagy jelentéktelenségbe süllyednek), Arany számára áthidalhatatlan konfliktust jelentett, nem véletlen, hogy ezt már korábban epikus formában is emlékeztető módon érintette.

Arany életművében először a *Toldi estéjében* bukkant föl az a kínzó dilemma, amely aztán számos más, későbbi alkotásában folytatódott: a nemzeti önazonosság fönmaradásának és megváltozásának a lehetősége. Mert a *Toldi estéjében* nem csupán Toldi Miklós hírnevének fönmaradásáról van szó, hanem arról a közösségi emlékezettről is, amely ezt képes fönntartani (vagy éppen: képes elfelejteni). A nemzeti közösség kohézióját jelentő hősi tettek időszakának elmúlásával az emlékezet lehetne az egyetlen, amely megőrizheti az ezekre a cselekedetekre épült identitást – csak hogy az elkerülhetetlen bekövetkező „polgárodás” ezt óhatatlanul felszámolja. Ilyenformán pedig a közösség eltűnésének a sejtelve tapasztalattá válhat, és megerősíti a költő magányát: ez pedig majd Arany közérzetének egyik legfontosabb eleme, és ebből következően egyik leggyakoribb lírai szerepe is lesz az 1850-es évektől. Csak közbevetőleg: ezzel függ össze az ossziáni minta és Osszián személyének többszöri felbukkanása ebben az időszakban (gondoljunk csak az *Ősszel* című versre). Mindez azonban már a *Toldi estéje* problematikájában és poétikájában is fontos szerepet játszik. S azzal, hogy Arany itt Toldi alakját és a hozzá kapcsolt hősiességeképzetet a múltba utalta, és eltűnését

¹³ ARANY, *i. m.*, 126.

¹⁴ HALMOS Károly, *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra: A társadalomtörténet fontos kategóriáiról a 19–20. századi lexikonirodalom tükrében* = *Uő, Költség és költészet: Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete*, Bp., L'Harmattan – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2021, 15–52. Különösen: 36–41.

érzékelte, logikailag és poétikailag lezárta a hősi epika egyik, voltaképpen éppen tőle és éppen a *Toldi*val megteremtett változatának a lehetőségét. S ezzel mintegy ki is vonta az irodalmi népiesség hatálya alól az öreg Toldiról szóló verses elbeszélést: nem véletlen, hogy az irodalmi népiesség mintaműve a *Toldi* maradt, és a *Toldi estéjét* érvként nem próbálták meg fel- és kihasználni egy ilyen ideológiai céltételezés érdekében. Ez pedig aligha véletlen. Arany pályája azt mutatja, hogy benne a közösségi eszmények beteljesítésére is tökéletesen alkalmas *Toldi* után (sőt azzal szinte párhuzamosan) már rögtön felbukkannak az erős kételyek ezen eszményeknek és általában a nemzetépítés lehetségeségének a távlata kapcsán. S igaza lehet Margócsy Istvánnak:

Arany annyiszor említi az alkotás hiábavalóságának belátását, rémítő tapasztalatát, mondhatnám: „ördögi kísértetét”, hogy alighanem egész életművét illetően komolyan kellene vennünk kérdésfelvetését. Megítélésem szerint Arany legnagyobb alkotói problémája épp abból fakadt, hogy az a nagy szerep, amit kanonizátorai szerint betöltendő volt, sőt, be is töltött, önmaga számára is kétségesként tűnt fel: egyrészt betöltendő erkölcsi-politikai-hazafias kötelességként, másrészt az elidegenedés tapasztalatából eredő, megoldhatatlan problémaként.¹⁵

S ez akkor is figyelembe veendő poétikai szempont, ha a költő utókorában sokan nem számoltak ezzel a kétellyel, illetve úgy vélték, Arany ennek ellenére mégis betöltötte a neki szánt (vagy övének vélt) szerepet...

Más típusú olvasatát mutatja a *Vanitatum vanitas*nak Arany másik fontos, 1850-es évekbeli verse, a *Visszatekintés*: ez is a *Kisebb költeményekben* jelent meg, a második kötetben.¹⁶ Erről a versről rendelkezésünkre áll Szörényi László igen aprólékos és szinte mellesleg egy átfogó Arany-értelmezés vázlatát is magába sűrítő elemzése, amely meggyőzően érvel a mű kiemelt jelentősége mellett.¹⁷ Ez a tanulmány, amely többek között részletesen foglalkozik a vers toposzkészletével, nem szentel kiemelt figyelmet a következő strófa – a *Vanitatum vanitas* metaforáit is ismétlő – sorainak, bár bőséges anyagot sorakoztat föl a vanitasélményt megfogalmazó előképekből és párhuzamokból.¹⁸

Álmaim is voltak, voltak...
Oh, én ifju álmaim!
Rég eltűntek, szétoszoltak,

¹⁵ MARGÓCSY István, *Arany János irodalmi képe*, Alföld, 68(2017), 6. sz., 43–48. Az idézet: 46.

¹⁶ Az újrakiadásban: ARANY, *i. m.*, 196–197.

¹⁷ SZÖRÉNYI László, *A humoros elégia = Uő, „Álmaim is voltak, voltak...”: Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról*, Bp., Akadémiai, 2004, 99–201. Az elemzés eredetileg még a 70-es években készült, annak idején két önálló dolgozatként látott napvilágot: SZÖRÉNYI László, *Arany János Visszatekintés című versének képanyaga*, ItK, 74(1970), 3. sz., 322–345. – Uő, *A humoros elégia (Visszatekintés) = Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1972, 201–209.

¹⁸ SZÖRÉNYI, *A humoros elégia...*, *i. m.*, 2004, 167–169.

Mint köd a szél szárnyain.
 Az az ábránd – elenyészett;
 Az a légvár – füstgomoly;
 Az a remény, az az érzet,
 Az a világ – nincs sehol! –¹⁹

Kétségtelen, hogy Kölcsey versének azok a képei, amelyek Arany itt válogat (köd, légvár, füstgomoly) topikus eredetűek és ismétlődő elemei a vanitasversek tradíciójának,²⁰ ám Arany esetében joggal feltételezhető, hogy ezt a hagyományt az ő számára a leginkább Kölcsey közvetítette. Gondolhatunk akár megerősítésül azokra a levélrészletekre is, amelyben Arany Tompának a *Vanitatum vanitas* újraolvasásáról és elementáris hatásáról nyilatkozott. Már 1853-ban is innen idézett: „Engem, a múltra nézve, teljesen megnyugtattak soraid: a jövőre nem szükség óvatosságot ajánlanom. »Tél és harmat, nyár és hó, mind csak hiába való!«”²¹ 1859-ben egy sokat citált levelében pedig „kedélyflastromként” emlegette a verset: „Kivált a napokban igen jó kedélyflastromra találtam bukkanni, s ez Kölcsei »Vanitatum vanitas«-a, melyet máskor csak tréfára véltem, de most betű szerint hiszem, vallom és követem, kivált utolsó versszakát...” – és utána idézte az emlegetett strófát (majd később a levélben még két sort ugyaninnen).²² Arany a *Visszatekintésben* a mulandóság egyéni érzetét erősítette föl Kölcseyt idézván: a „hiábavalóság” itt nem egy másik, abszolút nézőpont következménye, hanem az idő elkerülhetetlen múlásából következik minden korábbi érték veszendősége. Azaz itt a személyessé tett egzisztenciális sugallat a legfontosabb a Kölcsey-versből – illeszkedvén a tragikus ironiának ahhoz a hagyományához, amelyet Szörényi elemzése mint a költemény egyik legfontosabb szemléleti háttérét mutatott be.²³ Ez pedig, noha természetesen nem független a mulandóság és örökkévalóság szembeállítás mentén a *Vanitatum vanitas* korábban hangsúlyozott legfőbb sugallatától, egy másik lehetséges oldalát hangsúlyozza a versnek. Sokkal inkább a létösszegzés személyes hangulati eleméhez és ennek tragikumához köti ugyanis a lírai énnak a mulandósághoz való viszonyulását.

Másféle képet mutat a *Báró Kemény Zsigmondhoz* című vers. A *Pesti Napló* 1865. augusztusi számaiban névtelenül megjelent egy, a magyar rímelés lehetőségeiről szóló

¹⁹ ARANY, i. m., 197.

²⁰ Erről a műfaji hagyományról lásd: LUKÁCSY Sándor, *Kölcsey: Vanitatum vanitas = Remény s emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferencről*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, G. MERVA Mária, Bp. – Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1990, 18–51.

²¹ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1853. máj. 23. = ARANY János levelezése (1852–1856), s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei XVI.), 225. Az idézet nem pontos, ami arra utal, hogy Arany fejből idézett.

²² Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. jún. 4. = ARANY János levelezése (1857–1861), s. a. r. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László, Bp., Akadémiai, 2004 (Arany János Összes Művei XVII. kötet), 305–306. Ezek az idézetek is azt mutatják, hogy Arany fejből idézett; itt-ott pontatlanul, de mégiscsak kívülről tudta a verset.

²³ SZÖRÉNYI, *A humoros elégia...*, i. m., 2004, 136–138.

cikksorozat.²⁴ Erre reagálva és ezt vitatva írta Arany ezt a kiadásra nem szánt, szatirikus, alkalmi versét – amelyet azonban a szerkesztő, Kemény Zsigmond mégis közölt, a szerző nevének feltüntetése nélkül, alighanem a saját bevezető soraival (ezek is névtelenek).²⁵ Arany életében ez a vers nem kapott helyet a köteteiben, csak a költő halála után a fia, Arany László illesztette be az életmű kiadásába. A cikksorozat szerzője egyébként Zsoldos Ignác volt, aki mindmáig kéziratos emlékirata szerint Szemere Miklósnak tulajdonította az „aljas feleletet”.²⁶ Ez egyébként a szöveg színvonalának tökéletes félreértése volt, Szemere ezen a szinten soha, még legjobb pillanataiban sem verselt, ám a tévedés is sokatmondó: magyarázható ugyanis a Szemeréről kialakult irodalmi közvélekedés felől nézve. Szemere Miklóst ugyanis egyfelől szatirikus hajlamúnak tételezték a kortársak, másfelől pedig a nemtelen nyilvános irodalmi bosszú képviselőjének tekintették – és mindkét tulajdonításnak volt alapja Szemere irodalmi pályáját megfigyelve, egészen az 1840-es évektől.²⁷

Ebben a versében Arany a következő módon utalt a *Vanitatum vanitas*ra:

Tanulnának Kölcseyntől,
És más régibb bölcseyntől:
„Phidiasz a mit farag –”
Hogy rímelnék! ecce! íme!...
(A manóba! *nincs* is ríme!):
„Berovátkolt kódarab –”²⁸

A vers Arany alkalmi költeményeinek sorába illeszkedik, és ironikus potenciáljához számon kell tartanunk, hogy egy olyan tárcacikksorozat állításával szemben foglal állást, amely többek között Kölcseyt állította példaként saját kora verselői elé a verselés tekintetében. Ezért idéz föl egy olyan rímpárt (farag – kódarab), amelyet a cikk szerzője elviekben elutasított – ezzel érzékeltetvén, hogy Kölcsey éppúgy használta az asszonáncot, mint ahogy ezt Arany is követendőnek tartotta. Az azonban aligha véletlen, hogy ehhez a szemléltetéshez éppen a *Vanitatum vanitas*ból választott példát: ez a Kölcsey-vers értelmezésének egy újabb lehetőségét tehette nyilvánvalóvá, hiszen a rímtechnika kiemelésével a vers „megcsináltságát”, artisztikusságát hangsúlyozta.

²⁴ [Név nélkül], *Költész-irodalmunk jelen állapota nyelvészeti tekintetben*, Pesti Napló, 16(1865), 4585. sz. (júl. 30.), [2]. – 4587. sz. (aug. 2.), [2]. – 4588. sz. (aug. 3.), [2].

²⁵ [Név nélkül], *Válasz Költész-irodalmunk jelen állapota nyelvészeti tekintetben – című tárcacikkekre*, Pesti Napló, 16(1865), 4597. sz. (aug. 13.), [1]. A vers egy szerkesztői bevezető után következik, a laphoz beérkezett feleletként.

²⁶ MÉSZÖLY Gedeon, *Arany János és Zsoldos Ignác*, MNy, 13(1917), 172–174.

²⁷ A szöveg Szemere Miklósnak való tulajdonításához érdemes számba venni azt a Szemeréről kialakult megítélést is, amely őt – az 1840-es években kezdeményezett polémiai miatt – összeférhetetlennek és sértődékenynek tekintette, és amelyet Új Imre Attila tanulmánya meggyőzően rajzolt meg: Új Imre Attila, „Dölyf ellen büszkeség” (*A polémikus Szemere Miklós irodalmi pályakezdésének és szociokulturális kapcsolatrendszerének filológiai tanulmányai*), *Irodalomismeret*, 32(2021), 1. sz., 29–61.

²⁸ Pesti Napló, 16(1865), 4597. sz. (aug. 13.), [1].

Ez pedig rávilágíthatott a Kölcsey-vers tragikus iróniája mélyén ott lappangó formai játékosságra is.

A *Vanitatum vanitas* még egyszer és igencsak feltűnő helyen bukkan föl Arany életművében megidézett költői előképként: az életmű egyik utolsó darabja, az *En philosophe*²⁹ explicit módon utalt rá.

Most látom, hogy a mi volt,
Eltűnt édes mámor;
„Vanitatum vanitas”
Maga is a humor.³⁰

Van annak nyoma, hogy Arany mintha ciklusként tekintett volna az *Őszikékre*: a *Kapcsos Könyv* verseit ugyanis utólag ceruzával beszámozta, akárcsak egy készülő kötet darabjait – bár Hász-Fehér Katalin joggal figyelmeztetett arra, hogy „végül a számokról sem lehet eldönteni, hogy csupán számolta, vagy számozta-e őket Arany”³¹. Ám az bizonyos, hogy az utolsó négy vers már nem kapott sorszámot: úgy tűnik, 1880. január 27-vel (ez az utolsó beszámozott versnek, *A jóságos özvegynek* a dátuma) mintha Arany lemondott volna a ciklusszerkesztésről. Már a korábbi versek közül több is olyasfajta poétikai megoldással élt, mintha utolsó, kötetlezáró darabnak készült volna – ez fokozottan igaz erre a négy utolsó költeményre. A naplószerű szerkesztés külön súllyal ruházta föl ezeket a valóban zárószerepű darabokat. Az utolsó, az *En philosophe* című versnek külön jelentőséget kölcsönöz, hogy a búcsúzás gesztusa itt is egy jelentőségteli intertextuális utalással gazdagodik: a töredékben maradt életmű sejtelve azáltal válik igazán tragikussá, hogy a „Vanitatum vanitas” emlegetése a „humorral” kapcsolódik össze – de már ez sem képes változtatni a végül bekövetkező, „humor nélküli / Pusztá nyomorúság” bekövetkeztén. Kölcsey versének jelenlétén túl is egy egész műfaji hagyomány (a vanitasversek) felidézéséről és elhárításáról van itt szó,³² és hogy mindehhez a versben a „humor” fogalma kapcsolódik, azt mutatja, Arany érzékelte a *Vanitatum vanitas* romantikus iróniáját.³³ Azaz a *Kapcsos Könyv* végén a költő még egyszer és ismét visszanyúlt a *Vanitatum vanitashoz*, de ezúttal – ha

²⁹ A vers informatív jegyzeteit lásd az új kritikai kiadásban: ARANY János, *Kisebb költemények* 3. (1860–1882), s. a. r. S. VARGA Pál, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019 (Arany János Munkái) [a továbbiakban: AJM *Kisebb költemények* 3.], 1038–1040.

³⁰ AJM *Kisebb költemények* 3., 388.

³¹ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Az Őszikék mint ciklus = Uő, „...hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...”* Arany János és a filológiai perspektíva: *Tanulmányok*, Bp., Kortárs, 2019 (Kortárs Tanulmány), 301–354. Az idézet: 302.

³² Erről lásd Borbély Szilárd tanulmányát: BORBÉLY Szilárd, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*, Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1995 (Társasági füzetek 7.).

³³ Ezért aztán nem véletlen, hogy a romantikus iróniáról monográfiát író Z. Kovács Zoltán éppen Arany verséből választotta kötete címét: Z. KOVÁCS Zoltán, *„Vanitatum vanitas maga is a humor”: Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában*, Bp., Osiris, 2002 (Doktori Mestermunkák).

szabad így fogalmaznom – annak egzisztencialista gyökerű etikai üzenetét erősítette fel. Ezáltal képes volt elkerülni Kölcsey versének megítélése kapcsán a világnézeti gyökerű kritika csapdait (a kitagadást éppúgy, mint az apoteózist):³⁴ művészi érzéke és az *Őszikék* ciklusban kiépített líraiszerep-értelmezésének a poétikai lehetőségei személyes hitelű azonosulást tettek lehetővé a „hiábavalósággal”. Legutóbb más versek kapcsán Margócsy István beszélt az Arany műveiben megfigyelhető „kétségbeesett, senkinek szóló erkölcs”-ről,³⁵ amely érzékeli azt, hogy immár nem állíthatók mások számára érvényes, követendő etikai imperatívusszá a fontosnak gondolt értékek sem, hiszen nincs olyan közösség, amely ezt egyáltalán megértené (ez a felismerés már voltaképpen az ötvenes évek lírájában készen volt Arany számára, gondoljunk csak az *Ősszel* című versben Ossziánnak mint megidézett költőelődnék a pozíciójára). Az életmű végén a privát írásgyakorlatként folytatott, nagyszabású költői megújulás, az *Őszikék* ezt a helyzetet már szinte médiaarcheológiai szinten is megjelenítette: a közönség nélküli nagy költői megújulás egészében soha nem került a nyilvánosság elé Arany életében, megmaradt egy kézírásos kötet személyes közegeiben. Ezért aztán nem túl nehéz szimbolikusnak látni, hogy végül is ez lett az utolsó hang a *Kapcsos Könyvben*. Talán véletlenül (hiszen Arany számos korábbi verse is betölthette volna ezt a pozíciót), de jelentőségteljes módon. Hiszen mégiscsak ez lett a *Kapcsos Könyvet* lezáró, utolsó szöveg, amely már nem is volt beszámozva (tehát alighanem a ciklusként is elgondolható *Őszikék* után keletkezett, pontosabban azután, hogy Arany végleg föladta a ciklusszerkesztés elvét).

A „vanitatum vanitas” és a „humor” egymás mellé rendelése a hiábavalóság kiterjesztése magára a humorra is, vagy ahogyan Szörényi László fogalmazott: „Az *En philosophe* viszont a Prédikátor »humoros« szkepszisét fordítja éppen a humor ellen.”³⁶ Csak az evi-lági szempont mutatkozik már itt meg, transzcendens kapaszkodó nélkül – ez mintegy végső, radikális átértelmezése Kölcsey versének: miközben az *En philosophe* annyiban folytatja a vanitasversek hagyományát, hogy a halálhoz való viszonyról beszél, Arany a szkepszis lehetőségét magára az alaphelyzetre is visszafordítja. Ezáltal megszünteti az Abszolútumnak, az isteni nézőpontnak azt a jelenlétét, amely a *Vanitatum vanitas* értelmét adta. Így kerülhet a középpontba a lírai én tragikuma – már nem a sztoikus erkölcs módján, hanem az egyéni nyomorúság állapotaként, amelytől a költészet minden vigasza is meg van vonva. S ezt immár semmi nem oldja fel. Igaza volt Szörényi Lászlónak, amikor Arany művét „páratlanul kegyetlen vers”-nek minősítette.³⁷

Ez Arany költészetének az egyik logikai végpontja, amelyben benne van a *Vanitatum vanitas* korábbi értelmezéseinek a tanulsága is. S. Varga Pál a kritikái kiadás jegyzeteiben joggal hívja fel a figyelmet, hogy Kölcsey versének itteni emlegetése önreflexív

³⁴ Erről lásd bővebben: DÁVIDHÁZI, A Hymnus *paraklétoszi hagyománya...*, i. m.

³⁵ MARGÓCSY, i. m., 47.

³⁶ SZÖRÉNYI A *humoros elégia...*, i. m., 2004, 136.

³⁷ Uo., 136. Ehhez lásd még a későbbi, rövidke versértelmezését is: SZÖRÉNYI László, *En philosophe – Filozóf módjára* = Uő, *Toldi uram dereka: Arany Jánosról*, [Bp.], Nap, 2018 (Magyar esszék), 230–232.

gesztus is: „A két sor együtt („»Vanitatum vanitas« / Maga is a *húmor*”) AJ korábbi, Kölcsey *Vanitatum vanitas* c. versére vonatkozó megállapításának kifordítása”, és itt S. Varga citálja a már emlegetett, Tompához szóló levelet a költemény „kedélyflastrom” jellegéről; „a vers, AJ értelmezésében humorosnak minősül – ezzel szemben itt maga a humor bizonyul hiábavalóságnak”.³⁸ Az *En philosophe* nem utolsó vers ugyan (kronológiai értelemben), de bizonyos értelemben végső szó (a *Kapcsos Könyv*ben elfoglalt pozíció megengedi ezt a lehetőséget, anélkül, hogy ismét beleesnénk az „utolsóvers-szindróma” tüneteibe, azaz külön jelentőséggel ruháznánk fel egy, az életmű utolsó darabjának a pozíciójába helyezett költeményt).³⁹

Lukácsy Sándor úgy vélte, Arany kezdetben nem értette Kölcsey versét, aztán egyszer csak eljutott az igazi értelméhez (és ehhez a Tompához írott, 1859. június 4-i levele a bizonyítéka).⁴⁰ Pedig ha a megértés igazi bizonyítékait, a költői életmű darabjaiban kimutatható szöveghatásokat nézzük, akkor aligha az a tanulság, hogy a kezdeti félreértést felváltotta az igazi megvilágosodás: Arany kezdettől, amikortól csak felbukkannak verseiben az allúziók és szövegpárhuzamok, *értette* Kölcsey versét – csak éppen *másképp*, mindig a szöveg más aspektusait hangsúlyozva. Számára sem ugyanazt jelentette a *Vanitatum vanitas*, hanem mindenkor saját poétikai felfogásához igazította a mű beépítését a saját verseibe. Ez nemcsak saját költői életműve szempontjából tanulságos, hanem Kölcsey versének összetettségét és hatástörténeti relevanciáját is bizonyítja.

³⁸ AJM Kisebb költemények 3., 1040.

³⁹ Vannak olyan Arany-versek, amelyeket hagyományosan az életművet lezáró darabként szoktak értelmezni, ilyen például a *Sejtelem*. A rövidke költeményről a legnagyobb terjedelmű elemzést író Szili József számot sem vetett a lehetséges filológiai kételyekkel, egyszerűen az életmű utolsó darabjaként kezelte ezt a négysornyi Arany-verset: SZILI József, *Négy utolsó verssor*, It, 74(1993), 1–2. sz., 152–213. Lásd még a következő részletes elemzést is: DÁVIDHÁZI Péter, „Köt engemet a jó Isten kévébe”: A *Sejtelem*, avagy a költészet vigasza = Uő, „Vagy jőni fog”: *Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben*, Bp., Ráció, 2017, 252–277. Arany valódi „utolsó” versének a problematikájáról és ennek az értelmezéstörténetet erősen befolyásoló jellegéről: SZILÁGYI, i. m., 528–532.

⁴⁰ „Arany János sem értette meg rögtön Kölcsey versét. Egy ideig »csak tréfára« vette, írja 1859. június 4-én Tompának, és roncsolt kedélyállapotba kellett jutnia, hogy felfogja mélyebb jelentését: ...” (s itt következik az idézet a levélből) – LUKÁCSY, i. m., 19–20.